

UOT 343.1. Cinayət mühakimə icraatı S. 131-143

AYDAN DİLƏNOVA

Ədliyyə Akademiyasının Penitensiar xidmət işçilərinin

tədrisi bölməsinin baş metodisti,

III dərəcəli ədliyyə qulluqçusu

Email: aydan.dilanova00@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.64498/WDLK8405>

İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA MƏHKƏMƏSİNİN TƏCRÜBƏSİNDƏ İŞGƏNCƏ, QEYRİ-İNSANİ VƏ ALÇALDICI RƏFTAR VƏ YA CƏZANIN QADAĞAN EDİLMƏSİ

Açar sözlər: İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi; Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 3-cü maddəsi; dövlətin öhdəlikləri; effektiv araşdırma; insan ləyaqətinin müdafiəsi; işgəncəyə qarşı mübarizə; hüquqi mexanizmlər; müdafiə strategiyaları.

Keywords: European Court of Human Rights; Article 3 of the European Convention on Human Rights; state obligations; effective investigation; protection of human dignity; prevention of torture; legal mechanisms; protection strategies.

Anahtar kelimələr: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 3. maddesi; devletin yükümlülükleri; etkili soruşturma; insan onurunun korunması; işkenceyle mücadele; hukuki mekanizmalar; koruma stratejileri.

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека; статья 3 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод; обязательства государства; эффективное расследование; защита человеческого достоинства; противодействие пыткам; правовые механизмы; стратегии защиты.

Bəşəriyyətdə tarix boyu müxtəlif məqsədlər üçün işgəncə və digər pis rəftar və cəza aktları bütün dünyada öz tətbiqini tapmışdır. Əslində, cinayətlə bağlı etiraf və ya sübut əldə etmək üçün işgəncə və pis rəftar heç də obyektiv həqiqətin üzə çıxarılması məqsədinə xidmət etmir, əksinə, buna mane olur. Ədalət mühakiməsinə mane olan, insan hüquqlarına və insan ləyaqətinə zidd olan işgəncə aktının qadağan edilməsi ilə yanaşı, bu qadağanın pozulmasının hüquqi nəticələrinin olması vacib hesab edilmiş, işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza tətbiqi cinayəti kriminallaşdırılmışdır. İşgəncə və pis rəftarin qarşısını almaq məqsədilə regional və universal konvensiyaları imzalamaqla dövlətlər öz ölkələrində işgəncə və pis rəftarin qarşısını almaq üçün hüquqi, inzibati, məhkəmə və ya digər tədbirlər görməyi öhdələrinə götürürlər.

Bütün bunlara baxmayaraq, işgəncə və digər pis rəftar aktları hələ də dünyanın, demək olar ki, hər yerində tətbiq olunur. Siyasi hədə-qorxu, etiraf və ya digər sübutların əldə edilməsi və cəza kimi müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilən işgəncə həm milli, həm də beynəlxalq məhkəmə orqanlarının qərarlarının mövzudur. Bu kontekstdə İn-

san Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin (bundan sonra İHAM) qərarlarının təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir və milli hüquqda nəzərə alınması məqsəddə müvafiqdir. Qeyd olunanlar müraciət edilmiş bu mövzunun aktuallığını bir daha təsdiq edir.

İHAM-ın 3-cü maddə üzrə formalaşdırdığı presedent hüququ isə bu prinsipi hərəkətə keçirən ən güclü mexanizmlərdən biridir. İşgəncənin qadağan olunması yalnız hüquqi norma deyil, insanın mənəvi bütövlüyünü qoruyan fundamental dəyərdir. Manfred Nowak bu qadağanı “insanı sadəcə fiziki ağrıdan deyil, insanlığını itirməkdən qoruyan mütləq prinsip” kimi səciyyələndirir [1]. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin 3-cü maddə üzrə presedentləri Konvensiyanın bu maddəsini sadə hüquqi müddəadan çıxararaq dəyişən sosial reallıqlara uyğunlaşan canlı mexanizmə çevirir. Steven Greer-in qeyd etdiyi kimi, İHAM-ın dinamik şərhi metodologiyası insan hüquqlarının müdafiəsinə “mətnin hüduqlarından kənara çıxan funksional yanaşma” gətirir [2].

Bu yanaşma nəticəsində işgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftarin sərhədləri təkcə fiziki hərəkətlərin intensivliyi ilə deyil, həm də insan ləyaqətinin mahiyyəti ilə müəyyən edilir.

Harris, O'Boyle, Bates və Buckley-yə görə, 3-cü maddənin ən mühüm özəlliklərindən biri dövlətin həm mənfi, həm də müsbət öhdəliklərinin eyni zamanda mövcudluğudur: dövlət işgəncə və qəddar rəftar tətbiq etməməli, eyni zamanda belə davranış riski yarandıqda şəxsi aktiv şəkildə qorunalıdır [3]. İşgəncə iddiası olduğu halda effektiv araşdırma aparılmaması belə ayrıca pozuntu hesab edilə bilər. Müasir dövrdə işgəncənin formaları dəyişməkdədir: fiziki zorakılığın yerini çox zaman psixoloji təzyiq, həddindən artıq təcrid, tibbi yardımın gecikdirilməsi və qeyri-insani həbs şəraiti tutur. Olivier De Schutter qeyd edir ki, insan hüquqları standartlarının inkişafı məhz bu yeni reallıqlara uyğunlaşmaq üçün zəruridir.4

Bu məqalənin məqsədi yalnız 3-cü maddənin normativ çərçivəsini təqdim etmək deyil; həm də işgəncəyə qarşı mübarizədə istifadə edilə biləcək müdafiə mexanizmlərini, praktik həll yollarını və dövlət öhdəliklərinin daha səmərəli icrası üçün nəzəri yanaşmaları təhlil etməkdir. Bu səbəbdən məqalə həm məlumatlandırıcı, həm də həll yönümlü analitik xarakter daşıyır.

İşgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəzanın hüquqi təsbiti: tarixi yanaşma

İşgəncə anlayışı geniş anlamda, fiziki və mənəvi təqib, ağır işgəncə, qəddarlıq, hər hansı bir məqsədlə kiməsə fiziki və ya mənəvi böyük ağrı (cismani işgəncə), müxtəlif üsullarla insana tətbiq edilən bədən işgəncəsi və ya ruhi iztirab kimi mənaları verir. Fars mənşəli işgəncə sözü kimisə nəşə deməyə və ya etməyə məcbur etmək məqsədi ilə maddi və ya psixoloji üsullarla insana ağrı verməklə tətbiq edilən təzyiq və ya davranış aktını ehtiva edir. Bu cür təriflərin ümumi mənada orta nöqtəsi hər hansı səbəbdən fiziki və ya mənəvi ağrı və iztirablara səbəb olmaqdır.

İşgəncə anlayışını müəyyən etmək və onu törədən şəxs, qurban, metod, dərəcə, yayılma və məqsədlərin müxtəlifliyi baxımından, hansı əməllərin işgəncə hesab oluna və ya verilə bilməyəcəyini müəyyən etmək çox çətin məsələdir. Çünki hər bir tərif cəhdinin bu elementlərdən hər hansı birinin məzmununu azaltmaq təhlükəsi həmişə mövcuddur.

İşgəncənin müəyyən edilməsində başqa bir problem müxtəlif mədəniyyətlərə əsaslanan hüquq sistemləri arasında fərqli yanaşmaların olmasıdır ki, hansı hərəkətlər işgəncə hesab edilməlidir. Çünki mədəni fərqlər, bir çox davranış kimi, işgəncə anlayışının da fərqli qiymətləndirilməsinə səbəb ola

bilər. Nəticə etibarilə, dünyanın bir yerində işgəncə kimi görünən bir akt başqa bir mədəniyyətdə təbii davranış kimi qiymətləndirilə bilər. İşgəncə ağrı və iztirablara, qəddarlığa səbəb olan, insan ləyaqətinə zidd bir hərəkət olduğundan ümumi qadağa kimi qələmə verilsə də, bu fərqlər insan hüquqları standartlarının davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi və müəyyən bir tərifin ortaya çıxması ilə şərtlənmişdir. Məsələn, İslam hüququnun qismən qüvvədə olduğu ölkələrdə cinayət təqibi nəticəsində şallaqlama tədbiri tətbiq oluna bilər, yaxud sünnət kimi bir mədəniyyətdə ağrı və ya işgəncə sayıla bilən davranış təbii həyatın bir hissəsi, başqa mədəniyyətdə isə normal qəbul edilə bilər. Eyni şey Şimali Amerika hindularının “təşəbbüs mərasimləri” və ya “dözüm sınaqları”ndakı ağrılı və dəhşətli təcrübələrinə də aiddir. İşgəncənin hər kəs üçün məqbul tərifini vermək çətin olsa da, həm beynəlxalq sənədlərdə, həm də doktrinada işgəncənin və onun cinayətinin ümumi mənada qadağan olunmasının müəyyən edilməsində rəhbər təriflər müəlliflər tərəfindən verilmişdir.

Əslində, beynəlxalq hüquq normalarında işgəncənin anlayışı dəqiq verilmişdir. Lakin, belə təriflərə keçid almazdan əvvəl, nəzəri-tarixi təhlilə nəzər yetirməyi məqsədəuyğun sayırıq. Geniş mənada, məqsəd nə olursa olsun, kim tərəfindən edilsə edilsin, şəxsin əzab çəkərək, amansızlıqla yaşadığı prosesə “işgəncə” deyilir.

Ümumilikdə, işgəncənin tarixi inkişafı aşağıda göstərilən üç mərhələdən (dövrdən) ibarət prosesi keçmişdir:

1. Qədim və Orta əsrlərdə işgəncənin hüquqi statusu- Qədim dövrlərdə işgəncə geniş şəkildə qəbul edilən sübut toplama və cəza vasitəsi idi. Roma hüququnun müəyyən mərhələlərində, xüsusilə kölələrə qarşı işgəncə sübut metodu kimi tətbiq edilirdi. Bununla belə, “ius naturale” ilə bağlı ilk humanist yanaşmalar insan ləyaqətinin toxunulmazlığı fikrini irəli sürməyə başlamışdı.

Orta əsrlərdə Avropada inkvizisiya məhkəmələri işgəncəni rəsmi prosessual metod kimi kodlaşdırmışdı. Lakin XIV–XVI əsrlər arasında humanist hüquq nəzəriyyəçiləri — xüsusilə Erasmus, Montesquieu və Cesare Beccaria — işgəncənin səmərəsiz, qeyri-məntiqi və qeyri-insani xarakterini tənqid edən sistemli arqumentlərlə çıxış etdilər. Beccarianın məşhur “Cinayətlər və cəzalar haqqında” əsəri işgəncənin hüquqi legitimliyinə qarşı ilk elmi əsaslandırılmış hücumlardan biri hesab olunur.

1. Maarifçilik dövrü və işgəncənin ləğvinə

1. yönəlmiş ilk hüquqi addımlar- XVIII əsrdə baş verən Maarifçilik hərəkatı insan ləyaqəti və bərabərliyi ideyalarını mərkəzə çəkdi. Bu dövrdə artıq işgəncə və qəddar cəzaların hüquqi sistemlərdən çıxarılması istiqamətində real addımlar atılmışdır. Məsələn, Avstriya İmperiyasında M. Terezia və II İosifin islahatları, eləcə də Prussiya və Fransa hüquq islahatları işgəncənin qanunvericilikdən çıxarılmasına təkan vermişdir. Bu mərhələ, həmçinin, işgəncənin qadağan edilməsinin milli hüquqdan beynəlxalq hüquqa keçidinin başlanğıcı kimi dəyərləndirilir. İnsan hüquqlarının universalıq ideyası formalaşmağa başlayırdı.

1. XX əsr: Beynəlxalq hüquqda işgəncə qadağasının institusional təsbiti- İşgəncənin müasir hüquqi qadağası II Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq hüququn əsas sütunlarından birinə çevrildi. Faşist rejimlərinin törətdiyi sistemli işgəncə və qeyri-insani rəftar insan hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə müdafiəsini zərurətə çevirdi. Bu kontekstdə aşağıdakı sənədlər mühüm rol oynadı:

- **İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsi (1948), maddə 5** – işgəncə və qəddar, qeyri-insani və alçaldıcı rəftarı qəti şəkildə qadağan edir.

- **Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), maddə 7** – işgəncənin qadağasını hüquqi məcburiyyətə çevirir və heç bir halda ondan kənarlaşmanın mümkün olmadığını təsdiqləyir.

- **İşgəncəyə qarşı Konvensiya (1984)** – işgəncənin beynəlxalq hüquqi tərifini ilk dəfə sistemli şəkildə müəyyən edir.

Bu konvensiyalar işgəncənin təkcə dövlət orqanlarının birbaşa tətbiq etdikləri zorakılıq kimi deyil, həm də **susmaq, araşdırmamaq və ya qarşısını almamaq** kimi passiv hərəkətsizlik formasında da qadağan edildiyini hüquqi cəhətdən təsbit etmiş oldu.

Bundan başqa, Azərbaycanda işgəncələrə qarşı mübarizə ilə bağlı İslam hüququnun da təsirini qeyd etmək lazımdır. İslam hüququndakı əsas hüquq və azadlıqlar ideyası müasir siyasi fikrin mərhələlərini keçməmişdir. Çünki İslam şəriətinin qəbul etdiyi hüquq və azadlıqlar əvvəldən mövcud olan təbii hüquqdur. İşgəncə İslam hüququnda şəxsi azadlıq və toxunulmazlıq çərçivəsində araşdırılır. Hər hansı səbəbdən işgəncə qadağandır. Hz. Məhəmməd (ə.s.) bu prinsipi “İnsanlara dünyada haqsız yerə işgəncə verənlərə, Allah da axirətdə əzab verəcəkdir” şəklində ifadə etmişdir. Hz. Ömər də valilərə belə göstəriş verdi: “Müsəlmanları döyməyin, onların şərəf və ləyaqətinə toxunarsınız”. Başqa bir

deyimdə: “Əgər insan ac qalırsa, zəncirlənsə və ya döyülərsə, o, özünə cavabdeh deyil. O, işgəncənin qadağan olunduğunu vurğulayaraq bildirib ki, işgəncə, hədə-qorxu ilə, həbslə özünə qarşı etirafı edən şəxsin bu etirafına inanmaq olmaz. İslam hüququ insanın şərəf və ləyaqətinə önəm vermiş və bu çərçivədə işgəncəni də qadağan etmişdir. Bundan əlavə, müqəddəs Quranda işgəncənin haram və günah olduğunu bildirən bir çox ayələr vardır. Məsələn; “Etmədikləri bir günaha görə mömin kişi və qadına zülm edənlər, şübhəsiz ki, yalan və açıq-aydın bir günahla yüklənmişdir” ayəsi də onlardan biridir [5; s.72].

Beləliklə, cari paragrafı ümumiləşdirərək, qeyd etmək olar ki, işgəncə tarixinin ilk günlərindən işgəncələrə etiraz edənlər olmuşdur. Lakin bu insanların sayı işgəncə tərəfdarları ilə müqayisədə çox azlıq təşkil edirdi. Ona görə də, onların işgəncə tərəfdarlarına qarşı təsirli müqavimət göstərmək gücü yox idi. Bu səbəbdən, məhkəmədən əvvəl və ya məhkəmə zamanı işgəncə üsullarının cəza kimi və edamda tətbiqinə qarşı çıxanlar işgəncə hədəfinə çevrilməmək üçün işgəncəyə adekvat reaksiya verə bilməmişdilər. Müasir dövrdə bütün dövlətlərdə işgəncə qadağan edilməyə başlandı. Bu da, öz təsirini beynəlxalq arenada göstərməkdə ifadə olundu. Belə ki, işgəncələrə qarşı mübarizə aparılırdı, həm də işgəncə cinayət hesab olunurdu. Deməli, cinayət anlayışının bu konstruksiyası cinayəti hüquqi hadisə kimi dəyərləndirməyə zəmin yaradır [6; s.43-46].

İşgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəzanın qadağan edilməsinə dair beynəlxalq-hüquqi normaların təhlili.

İnsan hüquqları sahəsində İkinci Dünya Müharibəsindən sonra yaradılan təşkilatlar və qəbul edilən konvensiyalar sayəsində şəxsiyyət milli hüququn subyektı olmaqla yanaşı, beynəlxalq hüququnda subyektinə çevrilmişdir. İşgəncənin bəşəriyyət tarixində çox ağır iztirablara səbəb olması ilə yanaşı, cinayət mühakimə icraatı zamanı törədilməsi işgəncə cinayətini digər cinayətlərdən fərqləndirmişdir. Bu səbəbdən işgəncənin və digər pis rəftarın qarşısının alınması təkcə milli qanunvericilik məsələsi deyil, beynəlxalq insan hüquqları sahəsinin, başqa sözlə, beynəlxalq insan hüquqları hüququnun ən fundamental məsələlərindən birinə çevrilmiş və işgəncənin qadağan edilməsi əsas insan hüquqlarını tənzimləyən bütün beynəlxalq sənədlərə daxil edilmişdir. Bununla da, işgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəzanın qadağan edilməsi beynəlxalq hüququn bir hissəsi oldu və jus cogens normaları kimi qəbul edildi.

İşgəncə və ona bərabər tutulan hərəkətlərin qadağan edilməsi, o cümlədən onların cəzalandırılması, bununla bağlı üzv-dövlətlərin üzərinə müəyyən öhdəliklərin qoyulması İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə 1984-cü il tarixli Konvensiyanın 1-ci maddəsində daha dəqiq formada əks olunmuşdur:

“İşgəncə – müvafiq hərəkətlə hər hansı şəxsdən və üçüncü şəxsdən məlumatlar və ya etiraflar almaq, onun və ya üçüncü şəxsin etdiyi və ya etməkdə şübhəli bilindiylə hərəkətə görə onu cəzalandırmaq, habelə onu və ya üçüncü şəxsi qorxutmaq və ya məcbur etmək üçün, yaxud istənilən xarakterli ayrı-seçkiliyə əsaslanan hər hansı başqa səbəbə görə belə ağrı və ya əzab dövlətin vəzifəli şəxsi və ya rəsmi şəxs qismində çıxış edən digər şəxs tərəfindən və ya onların təhriki ilə, yaxud xəbərdar olmaları və ya susmaqla razılaşmaları ilə verilməklə, hər hansı şəxsə qəsdən fiziki və ya mənəvi cəhətdən güclü ağrı və ya əzab verilməsini ifadə edir”.

Sözügedən Konvensiya dövlətlərin üzərinə onların yurisdiksiyası çərçivəsində olan istənilən ərazidə işgəncə əməllərinin qarşısının alınması üçün səmərəli qanunvericilik, inzibati, məhkəmə və digər tədbirlər görmək öhdəliyini qoyur. Həmçinin bəyan olunur ki, işgəncəyə yol verilməsi üçün hər hansı şəraitin, o cümlədən müharibə və müharibə təhlükəsinin, daxili siyasi qeyri-sabitliyin və ya istənilən digər fəvqəladə vəziyyətin mövcudluğu bəhanə edilə bilməz.

Buraya, həmçinin ali rəis heyətinin və yuxarı dövlət orqanlarının əmri və ya sərəncamı da aid edilir (maddə 2). Dövlətlərin öz cinayət qanunvericiliklərində işgəncə əməlini cinayət kimi nəzərdə tutması və müvafiq əməlin ağırlıq dərəcəsinə görə cəza müəyyən etməsi ilə bağlı öhdəliklər isə 4-cü maddənin tərkib hissəsini təşkil edir. Konvensiyanın 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, heç bir iştirakçı-dövlət heç bir şəxsi ona işgəncə veriləcəyini ehtimal etməyə ciddi əsaslar mövcud olduğu başqa bir dövlətə sürgün etməməli, qaytarmamalı və ya ekstradisiya etməməlidir. 13-cü maddədə isə qeyd edilir ki, hər bir iştirakçı-dövlət bu dövlətin yurisdiksiyasında olan hər hansı ərazidə işgəncələrə məruz qaldığını iddia edən hər bir şəxsin həmin dövlətin səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarına şikayət verməsi və belə şikayətlərə təcili və maneəsiz baxılması hüququnu təmin edir. İddiəçinin və şahidlərin verdiyi şikayət və ya hər hansı şahid ifadələri ilə bağlı hər hansı pis davranış, yaxud hədə-qorxudan müdafiəsini təmin etmək üçün tədbirlər görülür.

Adıçəkilən Konvensiyanın 14-cü maddəsində isə müəyyən olunur ki, hər bir iştirakçı-dövlət işgəncə qurbanının əvəz almasını və hüquqi sanksiya ilə gücləndirilən ədalətli və adekvat kompensasiya hüququna, o cümlədən mümkün qədər tam reabilitasiya vasitələrinə malik olmasını öz hüquq sistemində təmin edir. İşgəncə qurbanı işgəncə nəticəsində ölərsə, kompensasiya almaq hüququ onun öhdəsində olan şəxslərə keçir.

Diqqətəlayiq haldır ki, Azərbaycan Respublikası 31 may 1996-cı il tarixli Qanunla bu Konvensiyaya qoşulmuşdur.

İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə İşgəncələrə qarşı Komitəsi.

İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə 1984-cü il tarixli Konvensiyanın 17-ci maddəsinə əsasən, 1988-ci ildə İşgəncələr əleyhinə Komitə təsis edilmişdir. Komitə işgəncənin adi hücum və ya digər cinayətlərdən fərqli anlayış olduğunu müəyyən etməklə iştirakçı Dövlətlərin Konvensiyanın işgəncə və pis rəftarın qarşısının alınması ilə bağlı əsas məqsədini birbaşa icra etməli olduğunu bildirir. Bu cinayətin tərifinin müəyyən olunması Konvensiyanın günahkarlar, qurbanlar və ictimaiyyət də daxil olmaqla hər bir kəsi işgəncənin xüsusi ağırlıq dərəcəsinə malik olması ilə bağlı məlumatlandırması məqsədi daşıyır.

Konvensiyanın 19-cu maddəsinə uyğun olaraq, hər bir iştirakçı-dövlət Konvensiya üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmək məqsədilə gördüyü tədbirlər barədə məruzələri BMT-nin Baş Katibi vasitəsilə Komitəyə təqdim edir. Komitə hər bir iştirakçı-dövlətdə insan hüquqlarının müdafiəsinin vəziyyəti barədə tam təsəvvürə malik olmaq üçün ümumi rəhbər prinsiplər hazırlamışdır. Burada məruzələrin forma və məzmunu barədə dəqiq göstərişlər əks olunmuşdur. Komitə 10 ekspertdən ibarətdir. Komitə, həmçinin fərdi şikayətlərə də baxır ki, bu qayda 1984-cü il Konvensiyanın 22-ci maddəsinə əsaslanır. Lakin Komitənin iştirakçı-dövlətlər barəsində ayrı-ayrı şəxslərdən məlumatlar qəbul etməsi və onlara baxması üçün müvafiq dövlət onun bu səlahiyyətini aydın şəkildə tanımalıdır.

Komitə dövlətlərin dövrü məruzələrini qəbul etmək və insan hüquqlarının pozulması halları ilə bağlı fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqla yanaşı, hər hansı bir dövlətin ərazisində sisteməlik işgəncə tətbiq olunması barədə əsaslı məlumatlar daxil olduqda, öz üzvlərindən birini və ya bir neçəsini məxfi (konfidensial) təhqiqat aparmaq üçün

təyin edə bilər və bu təhqiqatın nəticələrinə uyğun olaraq, dövlətlərə müvafiq tövsiyələr verə bilər. Komitə hər hansı bir iştirakçı-dövlətin ərazisində müntəzəm olaraq işgəncə tətbiq edildiyinə dair, onun fikrincə, tam əsaslandırılmış məlumatlar olan mötəbər informasiya alarsa, həmin iştirakçı-dövlətə bu informasiyaya baxılmasında əməkdaşlıq etməyi və bu məqsədlə həmin informasiyaya dair qeydlərini təqdim etməyi təklif edir.

Avropa Şurası BMT-nin insan hüquqlarına dair qəbul etdiyi sənədləri regional səviyyədə növbəti tənzimləmələrlə həyata keçirmək məqsədilə İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-ci il tarixli Avropa Konvensiyasını hazırlamışdır. Konvensiya nəzarət mexanizmini nəzərdə tuturdu və üzv-dövlətlər tərəfindən müxtəlif peşələrdən seçilən nümayəndələrdən və bərabər sayda müstəqil və qərəzsiz ekspertlərdən ibarət İşgəncələrin Qarşısının Alınması üzrə Avropa Komitəsi yaradılmışdır. Heç bir məhkəmə funksiyası həyata keçirməyən Komitənin vəzifəsi pozuntuya görə dövlətləri mühakimə etmək deyil, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsləri müdafiə etmək məqsədilə onlarla əməkdaşlıq etməkdən ibarətdir. Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, hər bir tərəf öz yurisdiksiyası hüddudlarında dövlət hakimiyyəti tərəfindən azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanıldığı istənilən yerə bu Konvensiyaya uyğun olaraq, baş çəkilməsinə icazə verir. Tərəflərin Konvensiyanın 3-cü maddəsinə uyğun olaraq, icazə verməli olduqları bu görüşlər nəticəsində Komitə konfidensiallığa əsaslanan hesabat hazırlayır. Dövlətlərin əməkdaşlıq öhdəliyinə əməl etməklə əldə etdikləri qazanc bütün prosesin məxfi qalmasıdır. Əməkdaşlıq olduqda, yoxlama səfəri ilə bağlı müvafiq dövlətə təqdim edilmiş hesabatlar və tövsiyələr dövlətin dərc edilməsi barədə qərar qəbul etmədiyi halda məxfi saxlanılır. Təşkil etdiyi hər səfərində Komitə hüquqi və ya praktiki təminatların təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr verir. Komitənin diqqət mərkəzində hüquq pozuntusunun mövcudluğunu mühakimə etməkdənsə, müəyyən etdiyi pozuntu nəticəsində aparılan qiymətləndirmələrlə gələcəkdə baş verə biləcək pozuntuların qarşısını almaqdır. Bu səbəbdən Komitə hüququ pozulan şəxs qədər hüququn pozulduğu yerə əhəmiyyət verir. Azərbaycan Respublikası 25 dekabr 2001-ci il tarixdə bu Konvensiyanı ratifikasiya etmişdir.

Beynəlxalq hüquq və daxili (milli) hüquq münasibətləri ilə bağlı iki fərqli sistemli yanaşma

mövcuddur: Birincisi, dualizmdir ki, bu yanaşmaya görə, iki hüquq sistemi bir-birindən ayrı və müstəqildir, biri digərindən üstün ola bilməz. İkinci isə, monizm adlanır və bu iki hüquqi tənzimləmə arasında hüququn vəhdəti prinsipinə əsaslanan iyerarxik əlaqənin olmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi elan edən Konstitusiyamızın 148-ci maddəsindən çıxış etsək, ölkəmizdə monistik yanaşma mövcuddur. 25 dekabr 2001-ci il tarixli Qanunla ratifikasiya edilmiş Avropa Konvensiyasının müddələrinin milli hüquqa implementasiyası mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Konstitusiyasının 46-cı maddəsində işgəncə və ona bərabər tutulan əməllərin qadağan olunması şərəf və ləyaqətin müdafiəsi müstəvisində təsbit edilmişdir. İşgəncələrin qadağan olunması sahəsində 9 dekabr 1985-ci ildə qəbul edilmiş və 28 fevral 1987-ci ildə qüvvəyə minmiş İşgəncələrin aradan qaldırılması və onların tətbiqinə görə cəza haqqında Amerika Konvensiyası da regional beynəlxalq-hüquqi mənbələr sırasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konvensiyanın 2-ci maddəsində hər hansı şəxsə cinayət istintaqı məqsədilə qorxu vasitəsi, həmin şəxsin cəzalandırılması vasitəsi, preventiv tədbir, sanksiya və ya hər hansı başqa məqsədlə fiziki və ya psixi ağrı, yaxud əzab vermək vasitəsi kimi tətbiq olunan hər hansı qəsdən törədilən əməl işgəncə kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda, hər hansı bir şəxslə onun ləyaqətinin alçaldılmasına və ya onun fiziki, yaxud əqli qabiliyyətin azaldılmasına yönələn təsir metodlarının tətbiq olunması, hətta belə metodlar fiziki ağrı və psixi əzab verməyə belə, işgəncə hesab edilmişdir. Konvensiyaya görə, təsis edilmiş Komitə ildə üç dəfə plenar sessiyalara yığılır. Komitə iki cür başçəkmələr həyata keçirir: “vaxtaşırı başçəkmələr” və “şəraitdən irəli gələrək zəruri sayılan başçəkmələr” (ad hoc başçəkmələr). Komitə azadlıqdan məhrum edilmiş bütün yerlərə istənilən vaxt baş çəkmək məqsədilə Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin ərazisinə sərbəst daxil ola bilər. Eyni zamanda, dövlət “müstəsna hallarda” (məsələn, milli müdafiə; ictimai təhlükəsizlik; azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanılma yerlərində ciddi iğtişaşlar; həbsdə saxlanılan şəxsin səhhəti və ağır cinayətlə bağlı təxirəsalınmaz dindirmənin aparılması) dövlət Komitənin səfər üçün təklif etdiyi konkret vaxt və ya konkret yerə qarşı etirazı əks etdirən təqdimatla Komitəyə müraciət edə bilər. Dövlətlər Komitəyə insanların həbsdə

saxlanıldığı yerlər haqqında tam və daim yeniləşən məlumat verməlidirlər. Komitənin tövsiyələri dövlətlər üçün hüquqi cəhətdən məcburi olmasa da, dövlətlər bu tövsiyələri yerinə yetirmək istiqamətində səy göstərməlidirlər.

Afrika regionu çərçivəsində işgəncənin qadağan edilməsinin beynəlxalq hüquqi əsasını isə “İnsan və xalqların hüquqlarına dair 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyası”nın 5-ci maddəsi təşkil edir. İşgəncələrə qarşı mübarizənin həyata keçirilməsi və pozulmuş insan hüquqlarının bərpasında bir sıra beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları da mühüm fəaliyyət həyata keçirirlər. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları iki istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər:

- dünya ictimaiyyətinin təkidli tələbinə ilkin reaksiya kimi yeni beynəlxalq hüquq normalarının qeyri-rəsmi olaraq formalaşdırılması və təbliği;
- dövlətlərin beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün hökumətlərə ən müxtəlif formalarda təzyiq göstərilməsi.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları insan hüquqları sferasında ən müxtəlif aspektlərin işlənilib hazırlanmasında tam olaraq yaxından iştirak edirlər. Bütövlükdə isə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətini şərti olaraq aşağıdakı istiqamətlərdə ifadə etmək olar:

✓ əhali ilə iş aparılması, insan hüquqlarının pozulmasının üzə çıxarılması və həmin halın ciddi tənqid olunması üçün ictimai fikrin səfərbər edilməsi;

✓ milli və beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarının pozulması qurbanlarına beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən bilavasitə hüquqi yardım göstərilməsi;

✓ insan hüquqlarının pozulması məlumatlarının İnsan hüquqları Komissiyası, BMT Baş Katibi, İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarın diqqətinə çatdırılması, insan hüquqlarının pozulmasına yol verən ölkələrdə insan hüquqları sahəsində vəziyyətin dəyişməsinə yönəlmiş əsas üsullar barədə təkliflərin təqdim edilməsi;

✓ beynəlxalq təşkilatlarda insan hüquqları sahəsində yeni normaların qəbulunun lobbiləşdirilməsi;

✓ hüquqi və texniki yardımların göstərilməsi, insan hüquqları barədə biliklərin yayılması, və s.

Hüquq-müdafiə fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyət istiqamətlərinin bir hissəsini də uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsi, qeyri-qanuni övladlığa götürmə, sənaye müəssisələrində çalışmaq üçün

9-12 yaşlı uşaqların müddəli əməyə cəlb edilməsi kimi hərəkətləri özündə birləşdirən uşaq köləliyi ilə mübarizə təşkil edir. Məhz bu baxımdan, bir çox beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti qənaətbəxş hesab olunmalıdır. Həmin qurumlara nümunə qismində İnsan hüquqlarının müdafiəsində köləliyə qarşı Cəmiyyəti göstərmək olar. Cəmiyyətin əsas məqsədləri sırasına bütün formalar da köləliyin, məcburi əməyin bütün formalarının, həmçinin köləliklə oxşarlıq təşkil edən hərəkətlərin aradan qaldırılması, yerli xalqların müdafiəsi və onların inkişafına yardım göstərilməsi, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə uyğun olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi daxildir. Bundan əlavə, insan hüquqlarının ciddi şəkildə pozulması faktına BMT-nin və ictimai təşkilatların diqqətini cəlb edərək, Cəmiyyət 1948-ci il tarixli Bəyannamənin prinsiplərinin realizəsinə öz töhfəsini bəxş etmişdir. İngilis və fransız dillərində “Aborigines’ Friend” (“Aborigenlərin dostu”) adlı illiyi nəşr edən adıçəkilən qurum müasir dünyada köləliyin təzahür formaları, onlarla mübarizəyə dair məlumatları mütəmadi olaraq dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırır. 1987-ci ildə xüsusi məşvərətçi status əldə edən İşgəncələr əleyhinə Beynəlxalq Assosiasiya isə işgəncələr, xüsusilə, XX əsrin 70-80-ci illərində diktator rejimlərinin idarəçiliyi dövründə Latın Amerikası ölkələrində tətbiq olunan işgəncələrə qarşı mübarizə məqsədilə yaradılmışdır. O, təkcə işgəncə kontekstində insan hüquqlarının pozulması problemini deyil, həm də araşdırma və informasiya-təbliğat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi funksiyasını həyata keçirir. Beynəlxalq Assosiasiya 1995-1998-ci illərdə İnsan hüquqları Komissiyasında bir sıra məsələlər (işgəncə və həbsdə saxlama; məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi; ölüm cəzası; bütün dünyada insan hüquqlarının pozulması problemi; inkişaf hüququ, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar; milli azlıqların vəziyyəti; qadın hüquqlarının nəzərə alınması, kişi və qadın bərabər hüquqluluğunun təmini; dünyanın istənilən nöqtəsində insan hüquq və əsas azadlıqlarının pozulması və hüquq-müdafiə mexanizmlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi) üzrə şifahi bəyannatlarla çıxış etmişdir.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin işgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəzanın qadağan edilməsinə dair qərarlarının Azərbaycan Respublikası təcrübəsinə təsir aspektləri.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 46-cı maddədə işgəncə və ona

bərabər tutulan rəftar və cəzanı qadağan edir. Buna əsaslanaraq, “Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 24 dekabr 2002-ci il tarixli Kontitusiya Qanununun 2-ci maddəsində məhdudlaşdırılması qadağan olunan insan hüquqları siyahısına digər hüquqlarla bərabər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 46-cı maddəsinin III hissəsində təsbit olunmuş hüquq daxil edilmiş və bu hüquqların məhdudlaşdırılması və onlara dair qeyd-şərtlərin edilməsi düzünə göstərişlə qadağan edilmişdir. Bununla yanaşı, sahəvi qanunların hamısında birmənalı şəkildə işgəncəyə icazə verilmir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (CPM) cinayət təqibi zamanı qadağan olunan rəftar və cəzaya dair daha konkret tənzimləməyə yol vermişdir. Maraqlısı odur ki, 13 və 15-ci maddələrdə sadalanan qeyri-insani rəftarla bağlı əməllərdən yalnız aclığa məruz qoyma Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ ilə üst-üstə düşür [7; s.43-46].

Həmçinin, insan ləyaqətini alçaldan rəftara məruz qoyulmama ilə bağlı dövlətin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin təminatı məqsədilə bir çox prosessual normalarda hüquqi təminatlar nəzərdə tutulmuşdur:

- CPM-in 125-ci maddəsi ilə işgəncə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan hərəkətlərin tətbiq edilməsi ilə əldə olunmuş sübutlar yolverilməz sayılır. Belə sübutlar istintaq zamanı sübut kimi istifadə oluna bilməz;

- CPM-in şəxsin soyundurulması ilə müşayiət edilən prosessual hərəkətlərin aparılması (məsələn, şəxsi müayinə zamanı – 238-ci maddə) yalnız eyni cinsdən olan şəxslərin iştirakı ilə mümkündür;

- Cinayət prosesini həyata keçirən orqanın və müvəqqəti saxlama yerlərinin əməkdaşlarının üzərinə tutulmuş şəxslə davranışda onun şəxsiyyətini və ləyaqətini alçaltmamaq vəzifəsi qoyulmuşdur (CPM-153.2.10-cu maddə) və s.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 9.2-ci maddəsi də bəyan edir ki, cinayət törətmiş şəxsə tətbiq edilən cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər işgəncə və ya digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan xarakter və ya məqsəd daşıya bilməz.

CM-in 293-cü maddəsində işgəncə, işgəncə hesab olunmayan qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzaya görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur. Burada işgəncə daha ağır forma kimi tövsifedici tərkibdə krminalaşdırılmış-

dır. 133-cü maddə isə? vəzifəli şəxslər tərəfindən deyil, digər bütün şəxslər tərəfindən əzab verməni cinayət kimi krminalaşdırır və işgəncə verməklə törədilməsi daha ağır cəza ilə (CM, 133.2.6-cı maddə) məsuliyyətə cəlb olunur.

Bundan əlavə, CM-in 61.1.9-cu maddəsi cinayətin əzab və ya işgəncə verməklə törədilməsini ağırlaşdırıcı hal kimi nəzərdə tutmuşdur.

Azərbaycan Respublikası öz pozitiv öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini digər qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş hüquqi təminatlarla da nümayiş etdirir. Məsələn, “Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 32-ci maddəsi canlı şəxslər barəsində məhkəmə ekspertizasının aparılması zamanı aşağıdakıları qadağan edir ki, bunlar da konvension qaydada təsdiq edilmiş işgəncə və ya digər qeyri-insani rəftarla eyni məzmunə malikdir:

“Polis haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə görə, polisin hər hansı şəxslə insanın ləyaqətini alçaldan şəkildə rəftar etməsi yolverilməzdir. Cinayət törədən və ya törətməkdə şübhələnilən şəxsləri məlumat verməyə və ya cinayət əməlini törətməkdə təqsirini etiraf etməyə məcbur etmək, bu məqsədlə onları və digər şəxsləri hədələmək, işgəncəyə məruz qoymaq, onlara hər hansı fiziki və ya mənəvi təsir göstərmək qadağandır.

Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 10-cu maddəsi məhkumların əsas hüquqları sırasında aşağıdakı hüquqları da müəyyən edir:

- cəzanı insan şəxsiyyətinə hörməti təmin edən şəraitdə çəkmək;
- cəzaları icra edən müəssisə və ya orqanın işçi heyəti məhkumlara qarşı münasibətdə nəzakətli olmalıdır;
- məhkumlar qəddar və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftara məruz qalmamalıdır;
- məhkumlara məcburetmə tədbirləri yalnız qanuna əsasən tətbiq edilə bilər;
- məhkumlar onların həyat və sağlamlıqlarını təhlükə altında qoya bilən tibbi və ya başqa təcürbələrə məruz qala bilməzlər.

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında Kontitusiya Qanununa əsasən, insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətdə əks etdirilmiş halların araşdırılması zamanı Müvəkkilin maneəsiz və əvvəlcədən xəbərdarlıq etmədən dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarına, hərbi hissələrə, cəzaçəkmə müəssisələrinə, istintaq təcridxanala-

rına, müvəqqəti saxlanılma yerlərinə daxil olmaq, cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq təcridxanalarında, müvəqqəti saxlanılma yerlərində saxlanılan şəxslərlə görüşmək və təkbətək söhbət etmək, onların həmin yerlərdə saxlanılmasının qanuniliyini təsdiq edən sənədlərlə tanış olmaq hüquqları vardır. Eyni zamanda, Konstitusiyaya Qanununun tələblərinə əsasən, cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq təcridxanalarında, müvəqqəti saxlanılma yerlərində saxlanılan şəxslər tərəfindən ünvanlanmış şikayətlər senzuradan keçirilmədən 24 saat müddətində Müvəkkilə göndərməlidir.

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili təsisatı işgəncə əleyhinə Konvensiyanın Fakültativ Protokolunda təsbit olunmuş məqsədlərin həyata keçirilməsində mühüm səlahiyyətlərə malikdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza əleyhinə Konvensiyanın Fakültativ Protokolunun icrasının təmin edilməsi barədə 2009-cu il 13 yanvar tarixli 112 sayılı Sərəncamına əsasən, milli preventiv mexanizmin funksiyalarını yerinə yetirən təsisat qismində İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının 4.1-ci bəndinə müvafiq olaraq, “İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə Konvensiya”nın və onun Fakültativ Protokolunun tələblərinin hüquq mühafizə orqanlarının, digər aidiyyəti qurumların əməkdaşları, habelə vəkillər və hüquq sahəsində ixtisaslaşan qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri tərəfindən öyrənilməsi işi təşkil olunur. Milli Fəaliyyət Proqramının 4.2-ci bəndi əsasında “İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə Konvensiya”nın Fakültativ Protokoluna uyğun olaraq, milli preventiv mexanizmin funksiyalarının səmərəli yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədi ilə maarifləndirmə və digər zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi təmin edilir. Qanunda təsbit olunmuş səlahiyyətlərin daha effektiv və operativ həyata keçirilməsi məqsədilə 2004-cü ilin iyun ayından etibarən Ombudsman Aparatının əməkdaşlarından ibarət “Çevik araşdırma qrupu” yaradılmışdır. Qrupun fəaliyyət dairəsi polis idarə, şöbə və bölmələrini və ümumiyyətlə hüquq-mühafizə orqanlarının təbəçiliyində olan müvəqqəti saxlanılma yerlərini əhatə edir. Qrupun vəzifəsi müvəqqəti saxlanılma yerlərində işgəncə

və digər hüquq pozuntusu barədə daxil olmuş şikayətlər əsasında cəld hərəkət etməklə məlumatda qeyd olunmuş faktların hadisə yerində operativ şəkildə yoxlanılmasından, aşkar edilmiş qanun pozuntularının aradan qaldırılmasında və gələcəkdə təkrar olunmamasının təmin edilməsində əlaqədar dövlət qurumları ilə əməkdaşlıq etməkdən ibarətdir. Qrup həmçinin, öz təşəbbüsü ilə müvəqqəti saxlanılma yerlərinə mütəmadi olaraq baş çəkir, monitoring həyata keçirir. Başçəkmələrin məqsədi tutulmuş şəxsləri işgəncə və digər qəddar rəftardan müdafiə etməkdən, tutulmuş şəxslərlə davranışın işgəncə və digər qəddar rəftarın qarşısını almaqdan, həmçinin tutululan şəxsin qohumlarına məlumatın verilməsini, vəkilə və həkimə olan ehtiyacın təmin edilməsini yoxlamaqdan ibarətdir. Başçəkmə, bir qayda olaraq, qrupun ən azı iki və daha çox üzvü tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Müstəsna hallarda, məsələn, təxirəsalınmaz başçəkmələr zamanı “Çevik araşdırma qrupu” yalnız bir üzvü tərəfindən təmsil oluna bilər. İHAM qərarları əsasında bir neçə Azərbaycana aid iş üzrə işgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəza ilə bağlı hallara nəzər yetirək. İşin adı, ərizəçilər, tarix 3-cü maddənin tətbiqinə əsas verən faktlar Məhkəmənin gəldiyi nəticə Məmmədov (Cəlaloğlu) Azərbaycana qarşı, 11 yanvar 2007-ci il tarixli qərar, № 34445/04 – §59 Ərizəçilərin amansız davranışa məruz qaldıqlarına dair kifayət qədər sübutların olmasına baxmayaraq, heç bir təhqiqat proprio motu başlanmamışdır. İlk təhqiqatlar bir neçə dəfə təxirə salınmış və heç bir aşkar irəliləyiş olmadan sonradan yenidən bərpa edilmişdir; Travma/ölüm səbəblərinin müəyyən edilməsi üçün müvafiq məhkəmə ekspertizaları təyin olunmamışdır və qəddar rəftara qoyulan qadağa heç bir halda: terrorizmə və ya mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizədə pozula bilməz.

Hümmətov Azərbaycana qarşı iş, 29 noyabr 2007-ci il tarixli qərar, № 9852/03 -§104 Vərəm xəstəliyindən əziyyət çəkən ərizəçi həbsxanada qeyri-adekvat tibbi müalicəyə məruz qalmışdır. İşgəncələrə qarşı müdafiə həmin şəxsin hər hansı cinayəti törədib-törətməməsinə və həmin cinayətin nə dərəcədə ağır olmasına baxmayaraq (vəziyyətdən və ya cinayətin qurbanının davranışlarından asılı olmayaraq) tətbiq edilir.

Mustafa Hacı Azərbaycana qarşı işi, 29 noyabr 2007-ci il tarixli qərar, № 42119/12 – § 34 Məhkəmə yüngül də olsa, xəsarət yetirilmişdir. Ərizəçinin bədənindəki xəsarətlər nisbətən yüngül olsa da, azadlıqdan məhrum edilmiş və buna görə də, zəif

mövqedə olan fərdə qarşı fiziki güc tətbiq edildiyinin aşkar izlərini göstərir. Bu səbəbdən də, məhkumla belə bir rəftar həm qeyri-insani, həm də ləyaqəti alçaldan rəftar kimi qiymətləndirilmişdir.

Göründüyü kimi, hətta yüngül xəsarət və ya müəyyən prosessual hərəkətlərin edilməməsi də Məhkəmə tərəfindən 3-cü maddənin pozulması kimi qəbul edilmişdir. Bu baxımdan, dövlətin pozitiv öhdəlikləri ilə yanaşı, neqativ öhdəliklərinin də uğurla icrası vacib məsələ kimi qəbul edilməlidir. İşgəncə və ona bərabər tutulan pozuntulara məruz qalmış şəxslərə kompensasiya ödəmək məqsədilə ödənişsiz, sadə, çevik və səmərəli prosedur yaradılmalıdır.

Beynəlxalq aləmdə hörmətli, demokratik və hüquqi dövlət kimi tanınmaq istəyən hər bir dövlət indi qlobal əhəmiyyət kəsb edən insan hüquqlarını tanımalı, qorumaq və təmin etməlidir. Bu kontekstdə beynəlxalq aləmdə ən nüfuzlu qurum olan İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təsiri danılmazdır. Çünki məhkəmənin qərarları beynəlxalq ictimai rəydə öz əksini tapır və Konvensiyaya qoşulan dövlətlərə təsir göstərir. Eyni zamanda, Məhkəmənin qərarları nəticəsində dövlətin ödəməli olduğu təzminatlar bu nəzarət mexanizminin effektivliyini daha da artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT Konvensiyasında işgəncəyə anlayış verilsə də, 1950-ci il Avropa Konvensiyasında 3-cü maddə yalnız işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qadağan edilməsini nəzərdə tutur. Bu anlayışların arasında fərqi müəyyən olunması səlahiyyətini Konvensiya İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin sanki “ixtiyarına” buraxmışdır. Məhkəmə də öz qərarlarında işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar aktlarını AİHK-nın 3-cü maddəsinin əhatə dairəsində, onların səviyyəsi, intensivliyi, çəkisi və təsiri baxımından, fərqləri nəzərə alaraq fərqləndirir (Labita İtaliyaya qarşı). İşgəncə ilə pis rəftarın digər formaları arasındakı fərq, xüsusən də, əməlin intensivliyindən və niyyətdən asılıdır (İrlandiya Birləşmiş Krallığa qarşı). İşgəncə qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın ağır və məqsədyönlü formasıdır. İşgəncəni təşkil edən hərəkətlər qəsdən, tətbiq edilən, adətən, fasiləsiz, müəyyən bir müddət ərzində güclü bədən və ya ruhi ağrılara səbəb olan hərəkətlərdir. Əgər bu rəftar işgəncə kimi qiymətləndirilmək üçün kifayət qədər intensivliyə çatmazsa, rəftar qeyri-insani rəftar hesab ediləcəkdir (Pretti Birləşmiş Krallığa qarşı). Ləyaqəti alçaldan rəftar isə insanları alçaldacaq və utandıracaq şəkildə qorxu,

ağrı və zillət hiss etdirən, iradə və vicdanının əksinə hərəkət etməyə məcbur edən rəftardır.

Respublikamıza gəldikdə isə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 46-cı maddəni “Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ” adlandıraraq, işgəncə və əzabla bağlı, insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalma ilə əlaqədar, o cümlədən şəxsin üzərində tibbi, elmi və başqa təcrübələr aparılması ilə bağlı qadağaları üçüncü bənddə nəzərdə tutmuşdur. Göründüyü kimi, BMT Konvensiyasından fərqli olaraq, milli hüququn əsasını təşkil edən Konstitusiyaya işgəncə üçün əsas şərt kimi səlahiyyətli orqanların vəzifəli şəxslərinin bilavasitə və ya dolaylı iştirakını əsas şərt kimi müəyyən etmir. Burada işgəncə və əzabın verilməsi ilə bağlı əməlləri törədən subyektlər dairəsi ümumi məzmununa malikdir. Təbii ki, konstitusion normalar genişləndirici təfsir edilməli və ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən edilən işgəncələr, hətta məişət zorakılığı zəminində törədilən bu cür qəddar əməllər də 46-cı maddə ilə qorunan hüququn pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. Həmçinin, bir məqamı da qeyd etməliyik ki, beynəlxalq normalardan fərqli olaraq, Konstitusiyaya qeyd olunan qeyri-insani rəftar formalarını şərəf və ləyaqətin müdafiəsi çərçivəsində qadağan etdiyi üçün bu cür əməllərin yalnız mənəvi iztirab verməsini rəhbər tutur. Bəs işgəncə zamanı fiziki toxunulmazlıq hüququ və ya təhlükəsiz yaşamaq hüququ pozulmurmu? – Təbii ki, bu hüquqlar da pozulur. Belə olduğu halda işgəncə və ona bərabər tutulan rəftar və ya cəzanın yalnız şərəf və ləyaqət hüququ ilə məhdudlaşdırılması bir qədər düzgün olmazdı. “İşgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzaya məruz qalmamaq hüququ”nun ayrıca təsbit olunması daha məqsədmüvafiqdir.

Maraqlı məqamlardan digəri ondan ibarətdir ki, sahəvi normalarda da bu cür qarışıq tənzimləmələr mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində ümumi prinsiplər bəyan olunarkən, “qeyri-insani” anlayışından istifadə olunmayaraq, 13-cü maddədə şərəf və ləyaqətə hörmətin təmin edilməsi məqsədilə üç qadağa müəyyən olunmuşdur: şəxsin ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qoyulmaması; şəxsin insan ləyaqətini alçaldan şəraitdə saxlanılmaması; şəxsin insan ləyaqətini alçaldan prosessual hərəkətlərin keçirilməsində iştiraka məcbur edilməməsi. Lakin, 15-ci maddə isə “şəxsiyyətin toxunulmazlığı hüququ” adı altında bir çox rəftar və davranışların dairəsini sadalayır ki, bu siyahı BMT Konvensiyasında qeyd olunmuş məqsəd və pozuntu formalarına uyğun gəlir. Deməli, Konstitusiyadan fərq-

li olaraq, CPM daha dəqiq tənzimləmə müəyyən etmişdir. Bu baxımdan, bir çox dövlətlərdə tətbiq olunan “həqiqət zərdabı” (məhlulu) kimi metodları 15-ci maddə baxımından, qeyri-insani olduğu üçün qadağan olunmuş rəftar kimi qiymətləndirə bilərik. Çünki həmin maddədə təsbit olunmuş “tibbi preparatlardan istifadə” qadağasını həqiqət zərdabının tətbiqinə şamil edə bilərik. Analoji halı “musiqi işgəncəsi” haqqında da söyləmək olar. Artıq bildiyimiz kimi, istintaq təcrübəsində istifadə olunan bu işgəncə növü də 15-ci maddə baxımından, nəinki qeyri-insani rəftar kimi, həmçinin işgəncə kimi qiymətləndiriləcəkdir.

Qeyd olunan qeyri-ənənəvi işgəncə və qeyri-insani rəftar formaları cəmiyyət inkişaf etdikcə arta bilər, onların edilmə metodları dəyişə bilər. Şenk İsveçrəyə qarşı işində Məhkəmə qeyd etmişdir ki, “həqiqət məhlulu, məcburiyyət və ya işgəncə”dən əldə edilən bəzi sübut növləri “dövlət siyasətinə uyğun olaraq tamamilə qadağandır”. Bu diktum ifadə o deməkdir ki, həqiqət zərdabından istifadə işgəncə hesab edilə bilər, lakin qəti qərar və ya əsaslandırma vermir. Beləliklə, qarşımızda o variant qalır ki, işgəncə haqqında yeni anlayışı inkişaf etdirmək lazımdır. İşgəncə məlumatın açıqlanmasına məcbur etmək məqsədi ilə ondan əvvəl və ya eyni vaxtda mövcud olub-olmamasından asılı olmayaraq, “həqiqət zərdabı”nın vurduğu dərin psixi zərəri əhatə etməlidir. Bu, demokratiyanın taleyidir, çünki onun üçün bütün vasitələr məqbul deyil və onun düşmənlərinin istifadə etdiyi bütün təcrübələr onun qarşısında açıq deyildir.

Ümumiyyətlə, işgəncə və ona bərabər tutulan rəftara, adətən, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti və cinayət təqibinin müxtəlif mərhələlərində daha çox yol verildiyi üçün prosessual normaların daha dəqiq və konkret hüquqi tənzimləmə formalaşdırması mütləq sayılır. Məsələn, şəxsə işgəncə tətbiq etməklə əldə olunmuş hər hansı bir sübutun mümkün

hesab olunmadığı Cinayət-prosessual qanunvericiliyinin 125-ci maddəsi baxımdan, təqdirəlayiq haldır. Lakin şəxsə işgəncə tətbiqi ilə əlaqədar olaraq sübutların qəbul olunmasının yolverilməzliyinin əsaslandırılması mübahisə edən tərəfin üzərinə düşür. Bu isə bir çox hallarda sonradan prosessual təminatlardan yararlanmaq üçün məhdudiyyətlər yaratmış olur. Ona görə də, işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın olmamasını sübut etmək yükü ittiham tərəfinin təmsalında dövlətin üzərinə qoyulmalıdır. Digər tərəfdən, işgəncəyə məruz qalmış şəxs həmin anda müraciət və ya şikayət etmək imkanlarından məhrum ola bilər. Belə olduğu halda, sonradan həqiqətdən işgəncə və ya başqa rəftara məruz qalmasını sübuta yetirmək çətinlik törədir. Bundan əlavə, belə rəftarın dövlət orqanları tərəfindən edilməsi faktı digər dövlət orqanları tərəfindən edilən şikayətlərə etinasız yanaşılması faktorunu da istisna etmir. Ona görə belə qəddar və ya qeyri-insani rəftarın tətbiqi ilə bağlı sübut etmə yükünün zərərçəkmiş şəxsin üzərinə qoyulması hüquqi və praktiki baxımdan düzgün sayılır. Nəzərə alsaq ki, xüsusilə, həbsdə olan şəxsin onunla edilən rəftar barədə verdiyi şikayətlərə baxılması məsələsi sual altındadır, qeyd edilən prosessual normaların təkmilləşdirilməsi təcrübədə müsbət nəticələr verə bilər.

Əslində, BMT Konvensiyasında verilən anlayışda yalnız cinayət təqibi gedişində törədilən işgəncə və digər qeyri-insani rəftardan söhbət getmir. Burada ayrı-seçkiliyə əsaslanan hər hansı səbəb də qeyd olunmuşdur ki, gender əsaslı, yəni qadınlara qarşı tətbiq edilən müxtəlif zorakılıq formaları da, xüsusilə, diqqət mərkəzinə gətirilməlidir. Bununla bağlı, Avropa Məhkəməsinin çoxsaylı qərarları vardır ki, qadınlara qarşı tətbiq edilmiş zorakılıq Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusu kimi qiymətləndirilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Manfred Nowak, UN Convention Against Torture: A Commentary, Oxford University Press, 2008.
2. Steven Greer, The European Convention on Human Rights: Achievements, Problems and Prospects, Cambridge University Press, 2006.
3. David Harris, Michael O’Boyle, Ed Bates, Carla Buckley, Law of the European Convention on Human Rights, Oxford University Press, 2018.
4. Olivier De Schutter, International Human Rights Law, Cambridge University Press, 2022.
5. Servet Armağan. İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler. 2. Baskı, Ankara, 1992, s. 72.
6. Rəhimov İ.M. Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 2014, s. 43-46.
7. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşr. Bakı, “Nurlar” nəşriyyatı, 2019, s. 253-254.

X Ü L A S Ə

Bu məqalə, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsində işgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəzanın qadağan edilməsi məsələlərini araşdırır. Məqalə, Avropa Məhkəməsinin 1950-ci il tarixli İnsan Hüquqları Konvensiyasının 3-cü maddəsinin tətbiqinə dair müxtəlif işlərindən misallar gətirərək, məhkəmənin işgəncə və alçaldıcı rəftarla bağlı qərarlarının hüquqi və sosial təsirlərini analiz edir. Məhkəmənin bu cür halların qarşısını almaqda necə səmərəli rol oynadığını və həmin qərarların üzv dövlətlərin hüquqi praktikasına necə təsir etdiyini nəzərdən keçirilir. Həmçinin, məqalədə həm məlumat xarakterli ümumi hüquqi çərçivə şərh olunur, həm də işgəncəyə qarşı mübarizədə tətbiq oluna biləcək müdafiə mexanizmləri, beynəlxalq presedentlərə əsaslanan strategiyalar və dövlətlər üçün praktik tövsiyələr irəli sürülür. Araşdırma göstərir ki, 3-cü maddə yalnız hüquqi qadağa deyil, həm də insan ləyaqətini müdafiə edən və dövlətlərin məsuliyyətini təmin edən aktiv mübarizə mexanizmidir.

Əlavə olaraq, məqalədə işgəncələrin qadağan edilməsi ilə bağlı Avropa Məhkəməsinin verdiyi qərarların beynəlxalq hüquq və milli hüquq sistemlərindəki əhəmiyyəti və tətbiqi müzakirə edilir.

THE PROHIBITION OF TORTURE, INHUMAN OR DEGRADING TREATMENT OR PUNISHMENT IN THE JURISPRUDENCE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

AYDAN DİLANOVA

*Senior methodologist at the Department
for the Training of Penitentiary
Service Personnel,
Justice Academy*

S U M M A R Y

This article examines the prohibition of torture, inhuman or degrading treatment or punishment in the case-law of the European Court of Human Rights. Drawing on various cases concerning the application of Article 3 of the 1950 European Convention on Human Rights, the article analyses the legal and social implications of the Court's judgments relating to torture and degrading treatment. It considers the effectiveness of the Court in preventing such violations and explores the impact of its judgments on the legal practices of member states.

The article also outlines the general legal framework governing the prohibition of torture and discusses protective mechanisms, strategies based on international precedents, and practical recommendations for states in combating torture. The research demonstrates that Article 3 constitutes not only a legal prohibition but also an active mechanism for safeguarding human dignity and ensuring state accountability.

Furthermore, the article examines the significance and implementation of the European Court's judgments concerning the prohibition of torture within both international law and national legal systems.

AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ İÇTİHADINDA İŞKENCE İLE İNSANLIK DIŞI VEYA AŞAĞILAYICI MUAMELE YA DA CEZANIN YA- SAKLANMASI

AYDAN DİLENOVA

*Adalet Akademisi Ceza İnfaz Hizmetleri Personeli
Eğitim Biriminde baş metodist*

Ö Z E T

Bu makalede, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihadında işkence, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele ya da ceza yasağı incelenmektedir. Çalışmada, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 3. maddesinin uygulanmasına ilişkin çeşitli Mahkeme kararlarından örnekler verilerek, işkence ve aşağılayıcı muameleye ilişkin kararların hukuki ve toplumsal etkileri analiz edilmektedir. Mahkemenin bu tür ihlallerin önlenmesindeki etkin rolü ile söz konusu kararların üye devletlerin hukuk uygulamaları üzerindeki etkileri değerlendirilmektedir.

Ayrıca makalede, işkence yasağına ilişkin genel hukuki çerçeve ortaya konulmakta; işkenceyle mücadelede kullanılabilecek koruma mekanizmaları, uluslararası içtihatlarla dayalı stratejiler ve devletlere yönelik uygulamaya dönük öneriler ele alınmaktadır. Araştırma sonuçları, Sözleşme'nin 3. maddesinin yalnızca hukuki bir yasak niteliği taşımadığını, aynı zamanda insan onurunun korunmasını ve devletlerin sorumluluğunun sağlanmasını amaçlayan etkin bir güvence mekanizması olduğunu göstermektedir.

Bunun yanı sıra, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından işkence yasağına ilişkin olarak verilen kararların uluslararası hukuk ve ulusal hukuk sistemleri bakımından önemi ile bu kararların uygulanmasına ilişkin hususlar da incelenmektedir.

ЗАПРЕТ ПЫТОК, БЕСЧЕЛОВЕЧНОГО ИЛИ УНИЖАЮЩЕГО ДОСТО- ИНСТВО ОБРАЩЕНИЯ ЛИБО НАКАЗАНИЯ В ПРАКТИКЕ ЕВРОПЕЙ- СКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

АЙДАН ДИЛАНОВА

*Главный методист отдела обучения сотрудников
Пенитенциарной службы
Академии Юстиции*

Р Е З Ю М Е

В настоящей статье исследуются вопросы запрета пыток, бесчеловечного или унижающего достоинство обращения либо наказания в практике Европейского суда по правам человека. На основе анализа различных дел, связанных с применением статьи 3 Конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 года, рассматриваются правовые и социальные последствия решений Европейского суда по вопросам пыток и унижающего достоинство обращения. Особое внимание уделяется роли Суда в предупреждении подобных нарушений, а также влиянию его решений на правоприменительную практику государств – участников Конвенции.

В статье также раскрываются основные положения международно-правового механизма запрета пыток, анализируются меры защиты, которые могут применяться в борьбе с пытками, стратегии, основанные на международных прецедентах, а также формулируются практические рекомендации

для государств. Проведённое исследование показывает, что статья 3 Конвенции представляет собой не только правовой запрет, но и действенный механизм защиты человеческого достоинства и обеспечения ответственности государства за соблюдение фундаментальных прав человека.

Кроме того, рассматриваются значение и практика применения решений Европейского суда по правам человека по делам, связанным с запретом пыток, в международном и национальном праве.

*Rəyçi: Ədliyyə Akademiyasının “Vəkillər və mediatorların tədrisi”
fakültəsinin dekan müavini, hüquq elmlər doktoru Fərdin Xəlilov*

Təqdim edən: A. Dilənova

Daxil olma tarixi: 28.03.2026

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026